

КОЦУР
ГАЛИНА ГЕОРГІЇВНА,
кандидат історичних наук,
доцент,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка
(м. Київ)

СУЧАСНІ НАУКОВЦІ ПРО ОСВОЄННЯ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ ЗАПОРІЖЖЯ В ДОБУ КОШОВОГО ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО

У статті подається історіографічний аналіз наукових здобутків сучасних вітчизняних істориків, що стосуються української колонізації запорозьких земель та їх економічного розвитку в часи останнього кошового отамана П. Калнишевського. Науковці одностайні, що П. Калнишевський послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. Запорозький керманіч дбав про розвиток хліборобства, ремесла й торгівлі. Останній період у історії Запорозжя позначився економічним піднесенням, ростом кількості запорозьких зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу, що базувалися на власній і найманій праці. Протидіючи російській експансії, П. Калнишевському вдалося впровадити в життя нову прогресивну систему господарювання, що передбачала розвиток хутірських господарств, створення козацьких зимівників, піднесення промислів, зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Це, в свою чергу, послужило однією з головних причин ліквідації Запорозької Січі, що стала на заваді економічних інтересів Росії на півдні України.

Ключові слова: сучасні науковці, колонізація, економічний розвиток, господарська діяльність, Запоріжжя, кошовий отаман, П. Калнишевський.

В статье дается историографический анализ научных достижений современных отечественных историков, касающихся украинской колонизации запорожских земель и их экономического развития во времена последнего кошевого атамана П. Калнышевского. Ученые единодушны, что П. Калнышевский последовательно защищал земельные интересы и границы Запорозжской Сечи, проводил активное заселение южноукраинских степей, способствовал основанию новых населенных пунктов. Запорозжский руководитель заботился о развитии земледелия, ремесла и торговли.

Последний период в истории Запорожья характеризовался экономическим подъемом, ростом количества запорожских зимовников – многоотраслевых хозяйств фермерского типа, которые базировались на частном и наемном труде. Противодействуя российской экспансии, П. Калнышевскому удалось внедрить в жизнь новую прогрессивную систему хозяйствования, которая предусматривала развитие хуторских хозяйств, создание казацких зимовников, расширение промыслов, внешней и внутренней торговли. Это в свою очередь послужило одной из главных причин ликвидации Запорожской Сечи, которая препятствовала экспансии России на юге Украины.

Ключевые слова: современные ученые, колонизация, экономическое развитие, хозяйственная деятельность, Запорожье, кошевой атаман, П. Калнышевский.

The article deals with historiographical analysis of modern scientific achievements of local historians concerning Ukrainian colonization of Zaporizhzhia lands and their economic development at the time of the last ataman P. Kalnyshevsky. Scientists are unanimous that P. Kalnyshevsky defended consistently the land interests and boundaries of Zaporozka Sich, conducted actively colonization of Southern steppes, contributed to the establishment of new settlements. Zaporizhian helmsman concerned with the development of agriculture, handicrafts and trade. The last period in the history of Zaporizhzhia affected economic growth, increasing the number of Zaporozhian wintering - diversified farms with farming type, based on its own and hired work. Opposing Russian expansion, P. Kalnyshevsky managed to introduce a new progressive system of life management, which included the development of the hamlet of farms, creation of winter homes, industries, foreign and domestic trade. This in turn was the major cause of elimination of Zaporizka Sich, which became an obstacle to the economic interests of Russia in the south of Ukraine.

Keywords: modern scientists, colonization, economic development, economic activity, Zaporizhzhia, kish ataman, P. Kalnyshevsky.

Зміни та доповнення з приводу вивчення освоєння та економічного розвитку Запорожжя часів Нової Січі, господарської діяльності П. Калнишевського зустрічаємо в сучасній українській історіографії, що характеризуються новим методологічним підходом до з'ясування поставленої проблеми, який полягає у відмові від радянських догм та об'єктивному висвітленні даного питання.

До найгрунтовніших праць сучасного періоду слід віднести наукові доробки В. Грибовського, О. Мірущенка, О. Олійника, Г. Швидько. Дослідники в своїх розвідках політику колонізації подають як один із засобів досягнення економічної незалежності Війська Запорізького від російського уряду та

створення «економічної бази козацької республіки». Причому підкреслюють, що заселення вільних земель відбувалося не лише за рахунок переселенців із Лівобережної, Правобережної України та Слобожанщини, як вважали їх попередники, а й за рахунок військовополонених, визволених у ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Унаслідок цього виникла велика кількість поселень, яких на кінець існування Січі було вже 9117 [21, с. 115]. О. Олійник присвятив велику увагу запорозькому зимівнику часів Нової Січі взагалі й чимало місця відводить аналізу господарської діяльності П. Калнишевського [21, с. 165–198].

Коротку згадку про господарство запорозьких зимівників, що виникли в часи Нової Січі, зустрічаємо в статті В. Титова [29]. Мова йде про Кривий Ріг, Веселі Терни, Вечірній Кут, Зелене, Шестерню, що виникли на берегах річок Саксагань, Інгулець і Жовторіцькій долині.

О. Мірущенко [17] неодноразово підкреслює, що запорізька економіка розвивалась автономно, забезпечуючи себе найнеобхіднішим, розширювались торгові зв'язки з Гетьманщиною, Слобожанщиною, Росією, Туреччиною. Згідно з викладом автора, Нова Січ економічно не залежала від Росії, що й послужило однією з причин її ліквідації.

На економіку Нової Січі, за переконанням О. Мірущенко, мали вплив як внутрішні, так і зовнішні чинники. Автор зосереджує увагу на зовнішні впливи, адже території Вольностей були максимально наближені до театру бойових дій під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., російський уряд постійно зазіхав на запорозькі угіддя. Проте саме в останні роки існування Січі «економіка Вольностей досягла найвищого рівня», що було «наслідком поступового розвитку запорізького господарства протягом кількох десятиліть» [17, с. 128]. Дослідник акцентує увагу на експансіоністських планах Російської імперії, боротьбі проти загарбання земель такими новоутвореннями, як Нова Дніпровська лінія, Молдавський полк, суперечки з Новоросійською губернією, Військом Донським та ін., що ускладнювало економічний розвиток.

Мова йде також про розорення російськими командами зимівників, захоплення хуторів і слобод, знищення сінокосів, потраву посівів, спустошення угідь.

О. Мірущенко хоча неодноразово й наголошує на «досить високому рівні запорізького господарства», в той же час пише про значні його збитки. Так, автор, посилаючись на відомості від 20 квітня 1768 р. по Кодацькій паланці, пише, що через нестачу кормів загинуло чимале поголів'я худоби: коней 1129 на суму 6979 крб., рогатої худоби – 1404 на суму 4422 крб. 70 коп., овець – 13365 на 12615 крб., загальна сума збитків становила 24016 крб. 70 коп. [17, с. 132]. Відчутних збитків зазнавало запорозьке скотарство від випасання коней російської армії на запорозьких луках. Під час переходу через територію запорожців калмицьких полків, за реєстром від 3 липня 1770 р., збитків козацьким господарствам завдано на суму 109,5 крб. Під час воєнної кампанії у землеробстві постійно не вистачало худоби для проведення польових робіт. Запорізька економіка змушена була працювати й на потреби російських військових частин, які розташовувались біля запорозьких земель. У роки російсько-турецької війни не припинялась торгівля запорожців. Особливо зростало значення перевозів як важливих пунктів транзитної торгівлі. Звільнялись від мита ряд товарів, які призначалися для внутрішнього споживання у Січі. Запорожці ще займались і перевезенням провіанту.

О. Мірущенко робить висновки про те, що в роки російсько-турецької війни економіка Запорозьких Вольностей зазнала істотних змін. Російський уряд і далі проводив насильницьку колонізацію запорозьких земель. Козаки намагались доводити свої права на землеволодіння, посилаючись на грамоти, які їм були надані російськими ж правителями. У більшості випадків рішень на користь Коша російський уряд не приймав. Як позитивне, автор відзначає розвиток землеробства і скотарства. Наголошує на заходах, які розроблялись січовим урядом по організації посівної кампанії та випасу худоби на запорозьких луках. Торгівля була важливою складовою економіки, правда, вона дещо переорієнтувалась на військові потреби. В цілому економіка в роки війни набула нових рис, довела свою життєздатність у нелегких військових умовах,

показала, що може розвиватись автономно. Зменшення економічної залежності Вольностей від Російської імперії було однією з причин знищення Січі [17, с. 141].

В одній зі статей О. Мірущенко [19] виділяє три етапи економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі в 40–60-х рр. XVIII ст. у контексті їх регулювання російським урядом. На першому етапі (протягом 40-х рр. XVIII ст.) торговий механізм спочатку був недосконалий і невизначений. Згодом царськими указами та грамотами від 16 вересня 1742 р., 20 вересня 1743 р., 23 серпня 1744 р. регламентувалась торгівля між Гетьманщиною і Новою Січчю, а через неї і їх економічні стосунки. Другий етап (кінець 40-х – початок 50-х рр.) характеризувався намаганням російського уряду контролювати запорозький імпорт-експорт, заснуванням нових митниць, козацькими депутаціями до Петербурга з метою добитися звільнення від мита товарів першої необхідності, «добровільне» втягування Нової Січі в загальноросійський ринок тощо. Третій етап припадає на період правління Катерини II (1762–1769) й характеризується зміною політичної ситуації, скасуванням Гетьманщини, запровадженням Малоросійської колегії, а пізніше й знищенням Запорозької Січі. Законодавчо було заборонено торгівлю деякими товарами з Польщею, жалування Війську Запорозькому видавалось мідною монетою, запорожцям заборонялось торгувати за кримські башлики, під сербські поселення та Новослобідський полк віддано частину північно-східних запорозьких земель, створення 1764 р. Новоросійської губернії законодавчо закріпило втрату запорожцями частини земель тощо. Тобто, третій етап негативно позначився на розвитку економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі. Більшість двосторонніх економічних питань вирішувались безпосередньо російським урядом. Контролюючи економічні відносини, російський уряд приборкував ці частини імперії [19, с. 60].

У 2005 р. О. Мірущенко опублікував наукову статтю [15], де крім поетапного «приборкання» російським урядом економічних вольностей запорожців, ґрунтовно розкривається питання захисту ними своїх земель за

часів Нової Січі на північному, південному та східному напрямках. Автор зазначає, що специфікою геополітичного становища Війська Запорозького слід вважати залежність від російських економічних інтересів у регіоні, що знайшло прояв у територіальній та торговельній урядовій політиці [15, с. 53].

В одній із публікацій О. Мірущенко висвітлює питання грошового обігу на запорозьких землях XVIII ст. через призму розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі по двох напрямках: через аналіз джерельної бази та огляд археологічних матеріалів, тобто нумізматичних скарбів, які були виявлені на території Запорозьких Вольностей [16]. Дослідник наголошує, що через запорозькі землі по всіх напрямках проходили торговельні шляхи. Тому в Січі були в обігу монети різних країн (польські, російські, турецькі, кримські, австрійські, німецькі та ін.). Проте кожний номінал з інших країн мав свій курс відносно рубля. Російський уряд в часи Нової Січі вживав заходів для того, щоб Запорожжя стало ринком збуту мідних грошей. Науковець вказує на свавілля російських офіцерів на митницях, зокрема, Микитинській заставі. Завдяки торговельним операціям на Січі накопичуються срібні гроші з інших країн [16, с. 141]. Незважаючи на заходи, які вживав російський уряд, на Запорожжі продовжувалися накопичуватися запаси срібної монети. Як приклад, автор наводить боргове зобов'язання від 13 травня 1768 р., згідно якого козак Полтавського куреня І. Караванець мав повернути у травні 1771 р. П. Калнишевському 2400 крб. сріблом. У 1771 р. з крамниці Новокодацьких торговців було взято 500 крб. сріблом [16, с. 140].

О. Мірущенко, говорячи про напрямки запорозької торгівлі, пише, що впродовж XVII-XVIII ст. для Запоріжжя були характерні транзитна, зовнішня та внутрішня торгівля. У процесі історичного поступу пріоритети у розвитку торгівлі змінюються. Традиційна і найбільш розвинена на Запоріжжі кінця XVII – початку XVIII ст. транзитна торгівля, вже з середини XVIII ст. поступається зовнішній, з якою остання була пов'язана як напрямками та предметами торгівлі, а особливо внутрішній торгівлі. Розвиток останньої став наслідком

суттєвого зростання продуктивних сил Запоріжжя через його орієнтацію на збільшення свого економічного потенціалу [18, с. 251].

Цікавою є публікація С. Плецького [24], у якій розкривається боротьба Коша з російською адміністрацією за контроль над кордонами Вольностей Війська Запорізького в часи Нової Січі. Автор підкреслює, що російський уряд присвоїв собі право визначати межі запорізьких володінь, керуючись власними політичними та економічними інтересами. Більш того, ігнорував скарги та прохання запорожців, звернення депутацій по даному питанню. Найчастіше з метою захоплення земель уряд усував запорожців від охорони кордонів і розміщував на січових землях російські регулярні частини, які спустошували запорозькі землі, грабували козаків і купців, вимагали хабарів тощо [24, с. 54]. Урядові війська розміщувалися для захисту незаконно захоплених січових земель. При цьому, найчастіше використовувалось звинувачення запорожців у гайдамацтві.

Є. Ситник пропонує теорію етно-економічного симбіозу Війська Запорозького з північним сусідом – Росією. На його думку, між імперією та Запоріжжям встановилась особлива форма взаємкорисного співіснування: військова допомога козаків і захист південних рубежів імперії від татар в обмін на зброю та продукти [27, с. 7, 17, 18, 36, 39]. Автор намагається нав'язати біологічний термін іншомовного походження стосовно Війська Запорізького, називаючи його «гетеротрофним утворенням», а відповідно економіку – «гетеротрофною» [27, с. 6, 7, 36]. Та й основне завдання цього «гетеротрофного військово-політичного утворення» він вбачає у «виконанні ролі буферу між Московською державою та Кримським ханством» [27, с. 36].

Опір запорозьких козаків російській імперській колонізації знайшов часткове висвітлення у дисертаційному дослідженні В. Яценка [34, с. 15]. Зокрема, автор пише, що ця протидія трактувалася в Петербурзі, як прояв економічного і політичного сепаратизму, що в кінцевому підсумку привело до ліквідації Запорозької Січі.

Д. Колодчук в історіографічній статті аналізує ряд праць сучасних дослідників історії Нової Січі, в т.ч. торкається й тих, що висвітлюють різні аспекти її соціально-економічного життя [9]. Зокрема, мова йде про публікації В. Смолія, О. Гуржія, В. Горобця, О. Струкевича, О. Мірущенка та ін. Автор наголошує, що на сьогоднішній день велика кількість питань, пов'язаних з історією Нової Січі, ще чекають свого дослідження, а саме: економічні передумови її ліквідації, місце та роль у процесі освоєння Півдня України тощо.

Дослідниця А. Білоцерківська вказує на те, що П. Калнишевський переймався не тільки визначенням та захистом кордонів запорозьких земель, а й сприяв переселенню селян на вільні землі, створюючи «економічну базу козацької республіки» [2, с. 52–53]. Завдяки його турботам виростили цілі села. Так, зокрема, виникло й село Петриківка, назване на честь кошового. У часи П. Калнишевського активно розвивалось хліборобство, щоб економічно не залежати від Російської імперії. На значимості хліборобства в Новій Січі наголошує й Б. Сушинський [28, с. 366–367], додаючи, що саме завдяки економічній самостійності запорожці хотіли відокремитись від імперії. Автор називає «залюднення» правічних січових просторів безземельним і малоземельним городовим козацтвом «геніальним планом» П. Калнишевського, «справді державним рішенням», адже тільки так «українські козаки могли врятувати свої землі від остаточної російської колонізації» [28, с. 366].

І. Шульга, говорячи про економіку Запорозької Січі, окремо акцентує увагу на торгівлі періоду Нової Січі [33]. Зокрема, автор пише, що 1755 р. «із Січі в Україну вивезено: риби – 1500, солі – 2 тис. четверикових возів, вовчого – 1, лисячого хутра – 4 тис. штук, коней і великої рогатої худоби – 2 тис. голів, сала – тисячу пудів та багато інших товарів» [33, с. 89]. Наводяться й інші приклади економічних зв'язків Запоріжжя. У висновку автор підкреслює, що у XVIII ст. Січ посідала важливе місце на внутрішньому національному ринку, що формувався і зміцнювався, втягуючи в економічні взаємини всі українські землі, пошматовані іноземними державами.

Внесок представників запорозької козацької старшини у справу соціально-економічного розвитку окремих регіонів завжди привертав увагу дослідників. За радянської доби ця проблема або замовчувалась, або фальшувалась, а роль особистостей у даному питанні нівелювалась. Лише на сучасному етапі розвитку української історіографії вона все активніше вивчається.

У монографії В. Голобуцького подається інформація про масштаби господарювання козацького полковника часів Нової Січі О. Ковпака [3]. У книзі історик пише, що полковник отримав у спадок від свого батька добре облаштований зимівник на р. Богатій, який у квітні 1771 р. постраждав від татарського набігу. У відомості про збитки зазначалось, що зимівник складався з трьох хат, льоху, конюшні, млина та огорожі для худоби. Було спалено татарами також хліба на 300 крб. і захоплено 1200 овець, 127 коней. Вартість лише самих коней та худоби, без будинків і спаленого хліба, становила 6230 крб. [3, с. 175]. Не меншими були майнові втрати у зимівниках козаків Шкуринського куреня – І. Шморгуна, Коніловського – С. Носа. Набагато більше оцінювалось майно в зимівниках кошового П. Калнишевського та військового писаря І. Глоби [4, с. 498–499].

Цінні матеріали про колонізацію запорозькою старшиною Південної України, на прикладі полковника О. Ковпака, подаються в дослідженні С. Краснобая [11]. Тут і матеріали про заснування слобід, розміри земельних ділянок, зібрані врожаї, благодійність. Автор стверджує, що після ліквідації Запорозької Січі, репресій, конфіскації майна, худоби в О. Ковпака, за переписом, у нього було від 3 до 5 тис. пудів обмолоченого хліба (без хліба, що знаходився ще в копах у полі) [11, с. 85]. Така кількість збіжжя, на думку О. Олійника, вказує на товарність землеробства, орієнтацію господарства на ринок [21, с. 195]. С. Краснобай приходить до висновків, що після знищення Січі, запорозька старшина, яка перенесла репресії, вижила, була реабілітована, змогла пристосуватися до нових реалій існування, нав'язаних російським урядом, підняти власне господарство й чимало зробити для освоєння південноукраїнських земель [11, с. 87].

А. Ложешник у науковій статті про відомого представника запорозької старшини А. Головатого пише, що «він був не лише добрим полководцем та реформатором, але, насамперед, гарним господарем» [12, с. 102]. Після ліквідації Січі, царський уряд пішов на часткове визнання за колишньою запорозькою старшиною прав і привілеїв російського дворянства, перш за все, права володіння земельними ділянками. Відомо, що А. Головатий на початок 1776 р. в Азовській губернії мав 3593 десятини на р. Кільчені. За його ініціативи в Слободзеї побудовано ряд будинків, олійню, вітряк, засновано хутір, розведено сади, заведено чотири рибних заводи, розвивалось лихварство.

О. Олійник серед основних причин ліквідації запорозького козацтва називає високий рівень економічного розвитку козацької республіки, більш прогресивні форми господарювання у порівнянні з імперськими, поширення капіталістичних відносин, де існував вільний найм робочої сили, розвиток хутірського зимівничого господарства – продуктивнішого, ніж існуючі навколо інші форми господарств [20, с. 41]. Автор детально зупинився на новій, прогресивній формі господарювання. Він подає дані про чисельність запорожців у майже 10 тис. осіб, що повернулися з-під влади Туреччини в 1734 р., не враховуючи певної кількості сімейних козаків і посполитих, які поселились на північних землях Війська Запорозького. Дослідник пише, що до 1745 р. на території Самарської та Кодацької паланок було понад 25 великих поселень, на інших землях за цей час виникло ще 5 таких поселень, не враховуючи численних хуторів і зимівників самих запорожців. О. Олійник погоджується з В. Кабузаном, що на запорозьких землях у цей час нараховувалось 11109 душ чоловіків, не враховуючи кількість поселення в 25 поселеннях Кодацької та Самарської паланок, а в 1760 р. їх вже було 18,8 тис. душ, в 1770 р. – 30,6 тис., в 1775 р. – 54 тис. душ [20, с. 41]. За підрахунками автора, за останні 10 років кількість чоловіків у процентному відношенні збільшилася на 187,71%, що дає найвищий показник серед інших сусідніх провінцій так званої Новоросії [20, с. 41]. Всього налічує В. Кабузан 72 тис. душ обох статей, А. Скальковський і Д. Яворницький – близько 100 тис.

душ. Заселення земель Війська Запорозького йшло успішно і переважно українцями з Гетьманщини. Запорожці не чинили цим переселенцям ніяких перешкод, адже були зацікавлені у вільних робочих руках. Зі збільшенням кількості запорожців на Січі зростає і кількість їх зимівників, особливо коли вони активно починають займатись землеробством. О. Олійник, наголошує, що політику активного впровадження землеробства на Запорожжі здійснював сам П. Калнишевський на власному прикладі [20, с. 42]. Але політика кошового в цьому напрямку, на думку автора, вступала в протидію як з офіційним російським урядом, і його колонізаторською політикою, так і самими колонізаторами – поміщиками, які отримували тут землю.

Дослідник стверджує, що не можна поки що з'ясувати скільки в кожному зимівнику оброблялось землі, адже кожен заможний запорожець засівав хлібом стільки поля, скільки могли обробити наявні в нього робітники, обробляв землю до тих пір, доки вона не виснажувалась, а потім переходив на іншу річку чи балку. Запорожці не лише займались землеробством, а й скотарством, тримали пасіки, заводили сади, займались огородництвом.

Автор звертає увагу не лише на дрібні та середні господарства, а й такі, що давали тисячні прибутки щорічно і де працювали десятки робітників. У всіх цих фермерських господарствах з найманими робітниками складалася угода на певний час з твердою платнею. При цьому наводяться приклади з кількістю працюючих і відповідно платнею для них у господарствах кошового отамана П. Калнишевського.

О. Олійник, піднімаючи питання врожайності в запорозьких господарствах, подає окремі приклади за 1766 р., коли вона становила 6 сам, тобто кількість зібраного в 6 разів перевищувала кількість посіяного зерна. За 1775 р. називаються дані в 12 сам урожаю в господарствах запорожців [20, с. 43]. Урожайність можна назвати досить високою. На думку науковця, саме ця галузь господарства найбільше сприяла швидкому збагаченню значної частини запорожців. З кожним роком «кількість багатих запорожців з числа простих козаків збільшується, і в різних описах поряд з прізвищами старшини ми все

частіше зустрічаємо прізвища простих січовиків, які в своїх хуторах використовували не тільки працю прийдешніх робітників, але й свого біднішого січового товариства» [20, с. 44].

У кінці 60-х рр. XVIII ст. запорожці повністю забезпечували свої потреби в хлібі і вивозили його до Криму, в Польщу, постачали його для російської армії [20, с. 44]. Запорожжя не тільки позбавилося економічної залежності від Росії, але й стало її серйозним торговельним конкурентом на півдні. Як пише О. Олійник, це не могло не турбувати російський уряд, який втрачав контроль над запорозькою буржуазією і добре розумів, що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про політичну незалежність [20, с. 44]. Дослідник називає кроки російського уряду по протистоянню успішному економічному розвитку Запорожжя: заборону проводити розрахунки срібною монетою, влаштування митниць на кордонах і перевозах, здирство і грабежі, насильницьке вилучення найродючіших і найбільш освоєних земель, розорення зимівників тощо. Іншими словами, впроваджувалась сумно відома російська політика «розподіляй і володарюй».

О. Олійник наголошує, що через надмірне захоплення військовим аспектом запорозького козацтва, невиправдано мало приділялось уваги економічним питанням, стосункам між січовою адміністрацією та зимівчанами «через недооцінку зимівників в розвитку державницьких інституцій Запорозьких Вольностей», особливо за період останньої Січі [22, с. 52]. Саме в цей час, з огляду на все активнішу економізацію і демілітаризацію, більшу роль починають відігравати економічні закони, і зимівник намагається зберегти і закріпити за собою певну автономію. Він для своїх мешканців починає грати ту ж роль, яку зовсім недавно для них грала Січ – роль захисника і упорядника [22, с. 55].

В іншій статті [23] О. Олійник на основі вивчення карт, які зберігаються в різних архівах України, їх співставлення з архівними матеріалами, краєзнавчою літературою і археологічними даними, прагне підрахувати кількість зимівників на території Війська Запорозького, детальніше з'ясувати ступінь залюдненості

запорозьких степів, рівень їх освоєння по паланках. Автор проводить думку про те, що на справжні ферми зимівники перетворилися лише в період існування Нової Січі (1734–1775 рр.), особливо коли її отаманом став П. Калнишевський, який на власному прикладі пропагував землеробство серед запорожців [23, с. 123].

О. Олійник, на основі «Карты Земель или Войска Запорожского Низового в 1770-х годах», складеною топографом Карасьовим, подає цікаві дані про загальну площу Інгульської паланки, яка становила 9781 кв. км, й визначає, що 1 зимівник припадав у середньому на 33,3 кв. км. А за іншою картою 1777 р. в Інгульському повіті на площі 10260 десятин позначено 6 зимівників, тобто 1 зимівник припадає на 18,7 кв. км [23, с. 124]. Подібні розрахунки проводить дослідник по Кодацькій, Протовчанській, Бугогардівській паланках. Науковець погоджується з розрахунками В. Чернявського про те, що коли територія Війська Запорозького становила 80555 кв. км, не враховуючи земель, відведених для Ново-Сербії та Слов'яно-Сербії, тоді на кожні 20 кв. км припадав у середньому 1 зимівник [23, с. 125]. Автор акцентує увагу на високій щільності розташування зимівників в Орільській, Протовчанській, Бугогардівській паланках у 1770-х рр. Землеробство успішно розвивалося і на прикордонні, а якщо бракувало зручних і незайнятих місць, запорожці засновували хутори за межами власної території [23, с. 125].

У науковій статті [7] В. Грибовський підкреслює значимість досліджень Д. Багалія, В. Голобуцького, А. Бойка, О. Олійника, які створили основу для розгляду козацького зимівника як базового елемента економіки запорозького козацтва та окреслили його значення в українській колонізації причорноморського степу. Важливість дослідження В. Грибовського полягає у постановці проблеми зв'язку запорозького зимівника з традиційним кочівницьким зимівником-кишлаком (кишлау), що становив важливий елемент господарства степових сусідів запорожців – ногайців. Науковець довів певні риси тотожності: архітектурна специфіка, функціональне призначення, пов'язані з абсолютним домінуванням скотарства над землеробством і

натуральним характером господарства; й відмінності: різні рівні рухливості скотарства, неоднакова питома вага рибальства в загальній структурі економіки цих двох прикордонних спільнот [7, с. 118]. Автор наголошує, що запорозький зимівник становив оптимальну господарську форму адаптації вихідців із землеробських районів України до умов степу, визначену технологічним рівнем тодішньої агрокультури. Хоча, на думку В. Грибовського, в останнє десятиліття існування Січі запорозький зимівник віддаляється від свого традиційного стану, на Запорозьких Вольностях формується смуга сільських поселень з відмінним від традиційного Запорожжя господарським ладом та пов'язаною з ним суспільною організацією. Важливою є констатація, що паралельне співіснування цих двох економічних укладів мало тенденцію витіснення зимівницьких господарств сільськими поселеннями (або перетворення перших на другі), так само як і трансформування зимівника на товарне господарство, пов'язане з зовнішнім ринком. Хоча існування запорозького зимівника в його традиційній формі остаточно припинилося не в силу закономірної еволюції, а внаслідок насильного загону козаків-зимівчан до великих населених пунктів, здійсненого російським урядом на початку 1780-х рр. [7, с. 118].

В. Грибовський погоджується з російським дослідником М. Зенченком, який заперечив висунуту М. Покровським тезу про народну колонізацію, в авангарді якої рухалося «вільне козацтво», та висловив сумнів щодо можливості саморозвитку селянського господарства в степовій смузі [7, с. 110]. Історик констатує, що лише в останні десятиліття існування Запорозької Січі з виникненням кордонів лінійного типу і появою безпосередньо на Запорожжі сільських поселень ситуація докорінно змінилася, відбувається трансформація економічного устрою Запорожжя, зимівник почав перетворюватися на товарне господарство, пов'язане з зовнішніми ринками (причому не скрізь, не завжди і не остаточно) [7, с. 118]. До цього, в умовах існування фронтального типу запорозький зимівник у жодному разі не міг перетворитися на підприємство, орієнтоване на здобуття прибутку, він залишався натуральним господарством,

що забезпечувало (причому далеко не у повній мірі) лише безпосередні потреби його власника [7, с. 118].

За В. Грибовським, стабілізація кордонів на українському степовому порубіжні (трансформація кордону-фронтиру в лінійні кордони) збільшила рівень безпеки життя на прикордонні, що стало важливим чинником активізації української селянської колонізації степового простору. Погоджуємось з автором у тій частині, що українські переселенці засновували поруч із запорозькими зимівниками слободи й хутори, стрімко змінюючи повсякденний побут Запорожжя. Але разом з тим, відомо, що гетьманські та російські поселенці часто привласнювали й розоряли запорозькі землі; російські митниці, карантини, форпости, фортеці, ретраншементи, інші військові укріплення, урядові війська захищали незаконно захоплені січові землі, спричинювали конфлікти, грабунки, хабарництво тощо. Не погоджуємось з автором і в тій частині, що землеробська колонізація Запорозьких Вольностей стала цілком усвідомленою метою Коша лише за кілька років до ліквідації Січі і мала вузько-локальний характер, пристосований до потреб захисту теренів низового козацтва від їх поглинання адміністративно-господарськими структурами Російської імперії.

У статті «Петро Калнишевський: у вимірі політики та повсякденності», пишучи про торгівлю, В. Грибовський стверджує, що козаки та міщани Гетьманщини, особливо Лубенського та Полтавського полків активно залучалися до транзитної торгівлі, шляхи якої проходили через Запорожжя [8]. Зокрема, полтавські купці та запорожці створювали комерційні товариства, що спеціалізувалися на кримській торгівлі, яка транзитом проходила через Січ [8, с. 149].

Новаторським є твердження В. Грибовського про те, що П. Калнишевський належав «до нового покоління козацької старшини, призвичаєного до товарно-грошових відносин, що розгорталися в умовах мирних кордонів на степовому порубіжні. Це старшинське угруповання й привело його до кошівської булави в 1762 р.» [8, с. 152]. Хоча на сьогоднішній

день немає відомостей про обставини першого обрання П. Калнишевського на посаду кошового отамана. Проте дослідник впевнено розвиває думку далі: «соціальне обличчя його прихильників зрозуміле: це – заможні козаки, які прагнули стабільних політичних умов та адміністративних гарантій для розвитку свого, орієнтованого на зовнішні ринки господарства» [8, с. 152].

Висвітлюючи розвиток козацьких зимівників і хуторів, землеробства у великих зимівницьких господарствах, торгівлі автор апелює до традиційних цифрових даних, оприлюднених у свій час В. Голобуцьким. Відомості про зимівники П. Калнишевського, зібрані врожаї, прибутки від продажу худоби також базуються на даних відомого козакознавця [8, с. 156–157].

У висновках В. Грибовський підсумовує, що завдяки заходам П. Калнишевського стан господарства Запорозжя в останнє десятиліття існування Січі характеризувався остаточним відходом від традиційної привласнюючої економіки; значно ускладнилася господарська інфраструктура, зменшилася питома вага давніх промислів і розширилися обсяги хліборобства, помітно пожвавішали товарно-грошові відносини; Запорозжя перетворюється на економічно самодостатню територію, здатну експортувати продукти власного хліборобства і тваринництва за межі своїх володінь [8, с. 158].

Г. Швидько, аналізуючи неопубліковані праці з історії Запорозжя XVII-XVIII ст., пише про те, що інтенсивне заселення втікачами південних степів напередодні зруйнування Січі мало своїм наслідком виникнення нових міст і слобод, розширення запорозьких володінь і утворення нових паланок [31, с. 168]. Збільшення ж потоку втікачів створювало загрозу поміщицькому господарству, що й було одним з основних мотивів ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. Царський уряд шукав інших шляхів інтенсифікації колонізаційного процесу Новоросії, і тоді він вдається до використання принципу, який існував на знищеній ним Січі, а саме: приймати всіх, хто приходить, не питаючи звідки хто прийшов і з яких причин покинув свою попередню домівку; новопоселенці бралися під охорону від загрози повернення їх старим власникам [31, с. 168].

Інакше кажучи, царський уряд використовував те, що потім послужило мотивом для знищення ним Запорозької Січі.

С. Андреева стверджує, що старшина була силою, найбільш зацікавленою в колонізації запорожцями південного Придніпров'я [1, с. 45]. Згадуючи про майно та худобу кошового отамана П. Калнишевського й запорозької старшини, конфісковані в них згідно опису від 31 січня 1776 р., авторка перераховує низку речей турецького та татарського походження, які потрапили через «торговельний імпорт та військові трофеї» [1, с. 45]. Науковець поділяє точку зору Н. Полонської-Василенко про те, що майно запорозької старшини є важливим джерелом для дослідження соціально-економічної історії Запоріжжя.

С. Лях проаналізував публікації з історії Південної України в періодиці 1991–1995 років [13]. Дослідник з'ясував, які автори більше уваги звертають на стосунки запорожців з Кримом і Туреччиною, вивчають місце Запоріжжя в економічних взаємовідносинах усіх сусідів, а хто зосереджується на вивченні посередницької, розподільчої ролі Запоріжжя.

В. Полтарак дослідив питання торгівлі між запорозьким та донським військами у період Нової Січі, яке на сьогоднішній день майже не з'ясоване [25]. Автор звертає увагу на тиск російської влади на запорозьку старшину та спротив козаків її імперській економічній експансії.

І. Корнацький розкриває історію тісних взаємозв'язків між Бахмутом і Запоріжжям впродовж усього XVIII ст. [10]. Мова йде про участь запорозького козацтва в заселенні й господарському освоєнні земель майбутньої Бахмутської провінції, створенні зимівників на цій території та їх поступовому переростанні в постійні поселення в районах сучасних Донецька, Горлівки, Макіївки, Ясинуватої та ін. Найактивнішими стосунки були в часи Нової Січі. Це, насамперед, торговельні й фінансові зв'язки. Підприємницька діяльність запорожців і бахмутян часто входила в суперечність із урядовими приписами.

Н. Чермошенцева відображає торговельні відносини єврейських купців і запорозьких козаків через призму досліджень історика С. Борового [30]. Дослідниця наголошує, що П. Калнишевський порушував стереотипи

упередженого ставлення козаків до євреїв. Кошовий отаман запросив у 1772 р. усіх бажаючих єврейських купців на Січ, підкреслюючи її відкритість для них. До того ж П. Калнишевський гарантував безпечне пересування купців по запорозьких землях, вкладав власні кошти в їх охорону [30, с. 215].

Н. Чермошенцева підсумовує, що С. Боровий, дослідивши торговельну політику Запорожжя періоду П. Калнишевського і роль у ній єврейського купецтва, заперечив традиційне твердження про запорожців як «довічних» і «принципових» ворогів євреїв. Синтезувавши попередні історичні та історіографічні надбання, залучивши новий архівний матеріал, дослідниця окреслила нову перспективу розгляду єврейсько-козацьких і єврейсько-українських відносин, що в майбутньому може допомогти відійти від однозначних висновків і тверджень [30, с. 216].

Оригінальною є стаття О. Репана [26], який висвітлює стосунки російського гарнізону Старосамарського ретраншементу із запорозькою владою та місцевим населенням. Акцентується увага на високому рівні конфліктності у взаєминах. Старосамарська залога виконувала роль форпосту російської влади в регіоні і з самого початку свого існування викликала невдоволення як Коша, так і місцевого населення. Російські офіцери та солдати постійно насильно збільшували за рахунок зимівчанських земель розміри відведених ретраншементу сіножатей, крали у запорожців сіно, коней, рогату худобу, овець тощо, при цьому постійно уникали покарання.

Вперше в українській історіографії В. Горобець з'ясовує юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі [6]. Автор описує запорозьку депутацію 1775 р. на чолі з кошовим П. Калнишевським до столиці Російської імперії та складні переговори з приводу нової митної політики. Йде мова про чиновницьку бюрократію, хабарництво на найвищому рівні в зв'язку з чим депутати тривалий час не могли досягти консенсусу з міністерськими кабінетними чиновниками. Дослідник також наголошує, що утворення Новоросійської губернії та окремі проекти про встановлення митного контролю свідчили про посилення урядової інспекції над морською торгівлею, поступову

втрату Запорозькою Січчю своєї економічної автономії [6, с. 114]. Державне втручання в запорозьку торгівлю виявлялося в білетному контролі переміщення товарів та купців, а також дією системи заказних товарів та низці урядових заборон щодо імпорتنих речей. Діючи позаекономічними методами в руслі політики фіскалізму та протекціонізму російська влада правовими засобами штучно провокувала грошові кризи в економіці Запорожжя, підтримуючи власну мануфактурну промисловість на шкоду запорозькій торгівлі [6, с. 114].

Висвітлюючи впровадження митної системи на Півдні України у XVIII ст., Ю. Головка підкреслює, що ці землі фактично мали митну автономію, що перешкоджало пануванню російського купецтва на українському ринку [5, с. 205]. Митна реформа Російської імперії створила значні перешкоди для розвитку запорозької торгівлі, але торговий потенціал Січі, міцні позиції іноземного купецтва, завзяття, а інколи, і винахідливість козацтва сприяли подальшому розвитку запорозької торгівлі [5, с. 208].

Про господарство козацької старшини дізнаємось у публікації С. Шевчука [32]. Автор, ведучи мову про відомого й авторитетного серед запорожців полковника І. Гараджу, пише, що в нього було два великих зимівники: в Барвінківській Стінці та на річці Донець, де на 1775 р. описано 43 коні, 167 голів великої рогатої худоби, 2700 овець і кіз, будинок господаря, хата для робітників, поварня, кухня, два млини з сукновальнею, три комори, шинок, солодовня, пивоварня, пасіка і т. і. [32, с. 214].

Описуючи судові процеси над колишніми полковниками Війська Запорозького С. Гелехом, І. Куликом, І. Гараджі, дослідник зазначає, що це були не кримінальні, а політичні справи, розправа над відомими та авторитетними серед запорожців керманичами, які активно відстоювали їх вольності та землі [32, с. 213]. Хіба могла царська адміністрація залишити на волі таких людей – вони могли спробувати відродити Запорозьку Січ і тому їх надумали «нейтралізувати», організувавши судовий процес у Олександрівській фортеці.

Л. Маленко звертає увагу на ліквідацію російським урядом традиційного військово-адміністративного та економічного устрою Запоріжжя після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. [14] Запорозьке козацтво втрачало найбільше – від способу життя до засобів існування – землі, худобу, можливість займатися традиційними заняттями тощо [14, с. 45].

Отже, сучасна українська історіографія (1991–2015 рр.) все активніше досліджує питання, що стосуються української колонізації запорозьких земель та їх економічного розвитку в часи останнього кошового отамана П. Калнишевського. Історики переконані, що П. Калнишевський послідовно захищав земельні інтереси й межі Запорозької Січі, проводив активне заселення південноукраїнських степів, сприяв заснуванню нових населених пунктів. Він усіляко підтримував розвиток хліборобства, скотарства, ремесла й торгівлі. Науковцями доведено, що в часи Нової Січі відбулося економічне піднесення запорозьких земель, зросла кількість зимівників – багатогалузевих господарств фермерського типу. Дослідники з'ясували, що протидіючи російській експансії, П. Калнишевському вдалося впровадити в життя нову прогресивну систему господарювання; швидкими темпами розвивались промисли, зовнішня та внутрішня торгівля; активізувались товарно-грошові відносини; Запоріжжя перетворилося на економічно самодостатню територію.

Список використаної літератури

1. *Андрєєва С. С.* Комісія для вирішення взаємних претензій татар і запорожців періоду Нової Січі / С.С. Андрєєва // Південна Україна XVIII–XIX ст. : зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 40–47.

2. *Білоцерківська А.* Спогади про кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського як джерело вивчення історії повсякденності / А. Білоцерківська // Наукові записки з української історії : зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 29. – С. 52–57.

3. *Голобуцький В. А.* Черноморское казачество / В. А. Голобуцький. – К. : Изд-во АН УССР, 1956. – 415 с.

4. *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища шк., 1994. – 539 с.

5. *Головко Ю. І.* Впровадження митної системи на Півдні України / Ю. І. Головко // Південна Україна XVIII–IX ст. : зап. наук.-дослід. лабораторії

історії Південної України Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 205–208.

6. *Горобець В.* Юридичні засади торгівлі Війська Запорозького Низового доби Нової Січі / В. Горобець // *Наук. зап. : зб. пр. молодих вчених та аспірантів Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.* – К., 2010. – Т. 21. – С. 101–117.

7. *Грибовський В.* Запорозький зимівник і ногайське кишло : спроба співставлення / В. Грибовський // *Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. пр.* – К. : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 106–119.

8. *Грибовський В.* Петро Калнишевський : у вимірі політики та повсякденності / В. Грибовський // *Козацька спадщина : Альманах Нікопольського регіон. від-ня НДІ козацтва при Ін-ті історії України НАНУ.* – Дніпропетровськ : Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 146–165.

9. *Колодчук Д. В.* Сучасна історіографія історії Нової Січі / Д. В. Колодчук // *Наук. пр. : наук.-метод. журн. / Миколаїв. держ. гуманітар. ун-т. ім. Петра Могили.* – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2009. – Т. 115, вип. 102. Історія. – С. 101–106.

10. *Корнацький І.* Бахмут і Запорожжя у XVIII столітті / І. Корнацький // *Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. пр.* – К. : ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 207–213.

11. *Краснобай С.* Колонізація запорозькою старшиною Південної України : Опанас Ковпак / С. Краснобай // *Чорноморська минувшина : зап. відділу історії козацтва на Півдні України Наук.-дослід. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України : зб. наук. пр.* – Одеса : Фенікс, 2009. – Вип. 4. – С. 82–87.

12. *Ложешник А.* Спадок родини Антона Андрійовича Головатого – військового судді Чорноморського козацького війська : (за матеріалами Держ. архіву Одеської обл.) / А. Ложешник // *Чорноморська минувшина : зап. Відділу історії козацтва на Півдні України Наук.-дослід. ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України : зб. наук. ст.* – Одеса, 2011. – Вип. 6. – С. 100–110.

13. *Лях С. Р.* Публікації з історії Південної України в періодиці 1991–1995 років / С. Р. Лях // *Південна Україна XVIII–XIX ст. : зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запоріз. держ. ун-ту.* – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 153–166.

14. *Маленко Л. М.* До причин створення та ліквідації південноукраїнських козацьких військ в останній чверті XVIII – XIX століттях / Л. М. Маленко // *Південна Україна XVIII–XIX ст. : зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запоріз. держ. ун-ту.* – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6. – С. 172–185.

15. *Мірущенко О.* Вплив геополітичного становища Нової Січі на економічний розвиток Запорозьких Вольностей / О. Мірущенко // *Наук. пр. іст. фак.* Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. 19. – С. 44–55.

16. *Мірущенко О.* Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі Вольностей

/ О. Мірущенко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 134–144.

17. *Мірущенко О.* Економічний розвиток війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. / О. Мірущенко // Київська старовина. – 2005. – № 3-4. – С. 128–142.

18. *Мірущенко О. П.* Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII–XVIII століття / О. П. Мірущенко // Південна Україна XVIII–XIX ст. : зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2003. – Вип. 7. – С. 248–251.

19. *Мірущенко О. П.* Регулювання російським урядом економічних відносин Гетьманщини та Нової Січі у 40–60-х рр. XVIII ст. / О. П. Мірущенко // Наук. пр. іст. фак. Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя : Тандем-У, 1999. – Вип. 7. – С. 53–61.

20. *Олійник О.* До причин ліквідації запорозького козацтва / О. Олійник // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 1. – С. 38–45.

21. *Олійник О.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / Олександр Олійник. – Запоріжжя : Дике Поле, 2005. – 256 с.

22. *Олійник О. Л.* Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей / О. Л. Олійник // Південна Україна XVIII–XIX ст. : зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 52–56.

23. *Олійник О. Л.* Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Л. Олійник // Укр. іст. журн. – 1992. – № 11-12. – С. 123–126.

24. *Плецький С. Ф.* Боротьба Коша з російською адміністрацією за контроль над кордонами Вольностей Війська Запорізького в часи Нової Січі / С. Плецький // Наук. пр. іст. фак. Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя : Тандем-У, 1999. – Вип. 7. – С. 61–69.

25. *Полторак В.* Торгівля між запорозьким та донським військами у 1734–1775 рр. та її роль у між козацьких взаєминах / В. Полторак // Укр. іст. зб. – К., 2006. – Вип. 9. – С. 84–88.

26. *Репан О.* Взаємини гарнізону Старосарматського ретраншементу з місцевим населенням : коні та навколо них / О. Репан // Запорозька Січ і українське козацтво : зб. наук. пр. – К. : ДП НВЦ «Пріоритет», 2013. – С. 157–163.

27. *Ситник Є.* Майбутнє об'єднаної Європи в світлі теорії етно-економічних симбіозів / Є. Ситник. – Донецьк, 2005. – 72 с.

28. *Сушинський Б.* Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть : у 2 т. / Б. Сушинський. – Одеса : ВМВ, 2004. – Т. 2. – 584 с.

29. *Титов В.* Пам'ятки часів Запорозької Січі на Криворіжжі / В. Титов // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва : зб. наук. ст. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 34–39. – (Бібліотечка «Часи козацькі»).

30. *Чермошенцева Н. М.* С.Я. Боровий про торгівельні відносини єврейських купців та запорозьких козаків / Н. М. Чермошенцева // Козацька спадщина. – Дніпропетровськ : Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 214–216.

31. *Швидько Г. К.* Неопубліковані праці до історії Запоріжжя XVII–XVIII ст. / Г. К. Швидько // Південна Україна XVIII–XIX ст. : зап. наук.-дослід.

лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 166–172.

32. *Шевчук С. П.* Судовий процес над запорозькою старшиною в Олексіївській фортеці / С. П. Шевчук // Південна Україна XVIII–XIX ст. : зап. наук.-дослід. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 4 (5). – С. 213–214.

33. *Шульга І. Г.* Запорозька Січ у складі українського внутрішнього ринку / І. Г. Шульга // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали респ. історичних читань. – К., 1991. – С. 87–91.

34. *Яценко В. В.* Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Яценко. – Х., 2007. – 23 с.